
УДК 338.43.01(477)

О. А. ШУЛЬГА,
доцент, кандидат економічних наук,
докторант кафедри політичної економії
ДВНЗ “Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана”,
просп. Перемоги, 54/1, 03057, Київ, Україна

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Сформульовано теоретичну концепцію і запропоновано модель економічної політики держави щодо розв'язання соціально-економічних суперечностей аграрного сектору національної економіки. Запропоновано систему відповідних заходів. Визначено принципи аграрної політики, які мають бути дотримані державою при проведенні аграрних реформ.

Ключові слова: аграрний сектор; відносини власності; приватна власність; суперечності; економічна політика; ринок земель сільськогосподарського призначення; оренда.
Бібл. 8.

UDC 338.43.01(477)

OLGA SHULGA,
Associate Professor, Cand. of Econ. Sci.,
Doctoral student of the Department of Political Economy,
Kyiv National Economic University
named after Vadym Hetman,
54/1, Peremohy Av., Kyiv, 03057, Ukraine

STRATEGIC DIRECTIONS OF AGRARIAN POLICY IN UKRAINE

Theoretical concept is formulated and model of economic policy of the state for solving the socio-economic contradictions of agrarian sector of the national economy is proposed. A system of appropriate measures is proposed. The principles of agrarian policy, which should be observed by the state when carrying out agrarian reforms, are determined.

Keywords: agrarian sector; property relations; private property; contradictions; economic policy; agricultural land market; rent.

References 8.

Аграрний сектор є системоутворюючим елементом національної економіки, який забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей і формує соціально-економічні засади розвитку сільських територій, основи забезпечення продовольчої та (у певних межах) економічної, екологічної та енергетичної безпеки. Щодо аграрного сектору економіки України, то на сьогодні через нагромаджені в галузі проблеми стан і темпи її розвитку залишають бажати кращого. Частина цих проблем викликана помилками в управлінні на макро- і мікрорів-

---

© Шулга Ольга Антонівна (Shulga Olga), 2018; e-mail: shulga_olga_a@ukr.net.

нях, а частина – суперечностями у системі аграрних відносин (наприклад, між централізацією і господарською самостійністю, тобто суперечливою взаємодією адміністративних і економічних методів управління в умовах ринку; між формами власності та формами господарювання; у розвитку соціальної сфери (зокрема, фінансуванню за залишковим принципом); наявністю посередницьких структур у реалізації продукції (між виробниками, посередниками і споживачами); ціновими ножицями між промисловою і сільськогосподарською продукцією, які загострилися з лібералізацією цін; у приватних землеволодінні та землекористуванні – між селянами (власниками землі) та корпоративними структурами (фактичними господарями землі) тощо).

Як наслідок несвоечасного виявлення зазначених суперечностей та їх неповного розв'язання, в аграрному секторі намітився ряд негативних тенденцій економічного, соціального і екологічного характеру. Серед них, зокрема: формування бімодельної структури сільського господарства при значній частці дрібнотоварного (селянського) укладу; формування двох діаметрально протилежних моделей землекористування – латифундистської та парцелярної; інтенсифікація рецесійних процесів у сільському господарстві (зростання кількості необроблюваних приватизованих земельних паїв); виснаження агрохолдингами значних земельних площ комерційно привабливими культурами (соняшником, ріпаком та ін.); структурні перекоси у землекористуванні, у структурі посівів і виробництва сільськогосподарської продукції; порушення сівозмін; деградація сільськогосподарських земель; товарна, інвестиційна і продовольча кризи; зростання реального і прихованого безробіття на селі; посилення міграційних процесів; депопуляція; демографічна і поселенська кризи; скорочення людського капіталу на селі; погіршення рівня життя і добробуту селян; продовольча бідність на селі тощо.

Усе це – форми прояву нерозв'язаних соціально-економічних суперечностей у системі аграрних відносин. Якщо розглядати економічні та соціальні суперечності у системі аграрних відносин, то неважко помітити, що в їх основі лежать суперечності у відносинах власності на землю (так звані “соціально-економічні суперечності”). Власність на засоби виробництва реалізується її суб'єктами у відносинах не тільки безпосереднього виробництва, але й розподілу, обміну і споживання. Своєчасне розв'язання цих суперечностей прискорює розвиток, а несвоечасне або неповне – гальмує його, створюючи при цьому нові проблеми і залишаючи невирішеними існуючі. Отже, важливо забезпечити формування механізму своєчасного і повного розв'язання суперечностей, що виникають.

Але тут необхідно враховувати два моменти. По-перше, неприйнятним є втручання у закономірний процес розв'язання суперечностей без створення для цього відповідних умов. Підтвердженням тому слугує практика передчасного усунювання при соціалізмі. По-друге, не можна допускати і стихійного розвитку суперечностей, оскільки це може спричинити застійні явища в економіці. Інакше кажучи, йдеться про те, щоб, пізнавши сутність і особливості конкретної суперечності, сприяти закономірному процесу її розвитку шляхом підтримання позитивної, прогресивної складової або тенденції. А для цього спочатку слід визначити негативну складову суперечності, її персоніфікаторів, їхні потреби, інтереси та цілі, а потім уже встановити найважливішу складову та подумати про ство-

рення нових форм її руху, які вестимуть до нейтралізації дій негативної складової, спрямованих на збереження окресленої суперечності. Це можливо реалізувати, наприклад, за рахунок прийняття відповідних законів і норм, які б сприяли вдосконаленню прав власності та формуванню правових умов для розвитку відносин власності.

Тому сьогодні актуальним є питання про спрямування розвитку відносин власності на землю в аграрному секторі економіки у цивілізоване русло, що дозволило б сформувати високоефективний і конкурентоспроможний аграрний сектор економіки, який би функціонував на засадах сталого розвитку, та зберегти сільські території в їх самобутності.

Значний вклад у вивчення особливостей державного регулювання розвитку аграрного сектору економіки України зробили такі вчені, як В. Данкевич, Т. Зінчук [1], П. Гайдуцький [2], М. Кропивко [3], Ю. Лузан, О. Лузан [4], Ю. Лупенко, О. Хомаківська [5] та інші. Але на даний момент залишається дискусійним питання визначення принципів, методів та інструментів аграрної політики держави щодо розв'язання соціально-економічних суперечностей у системі аграрних відносин. Вирішення цього питання дозволить українському уряду побудувати успішну аграрну політику, стратегію і тактику розвитку аграрних відносин.

Мета статті – розробити найефективніший, з точки зору розв'язання соціально-економічних суперечностей аграрного сектору економіки, варіант подальшої трансформації аграрних відносин в Україні.

Теоретичною базою авторського дослідження слугували публікації вітчизняних вчених з аграрної проблематики (в тому числі з проблем формування і регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення), що містяться у монографіях, періодичних виданнях, Інтернет-джерелах.

Економічна політика – це певна система дій держави, спрямована на захоплення або зміну економічних процесів. Але, незважаючи на те, що у рамках кожної сфери економіки політика конкретизується, вона все ж покликана вирішувати такі завдання: стимулювати макроекономічне зростання і стабільність; створювати і підтримувати виробничу і соціальну інфраструктуру, необхідні для розвитку ринкових відносин; коригувати рівновагу на ринку в ситуаціях, коли він дає “збої”. З огляду на це, аграрна політика є складовою економічної політики держави та являє собою систему цілей і заходів, спрямованих на вирішення комплексу проблем, пов'язаних з функціонуванням аграрного сектору економіки, з метою підвищення ефективності його діяльності та забезпечення сталого розвитку.

Сьогодні головне завдання аграрної політики держави – формування ефективного і конкурентоспроможного аграрного сектору економіки на засадах сталого розвитку. Проте конкурентний розвиток агропромислового виробництва є неможливим без постійного і системного вдосконалення державної аграрної політики та запровадження ефективних регуляторів на основі встановлення оптимальних правил для суб'єктів аграрних відносин. Базовими складовими такої політики є відповідні інституційні механізми прямого впливу держави, які при гармонізованій взаємодії з ринковими механізмами саморегулювання створюють сприятливі умови для ефективного розвитку аграрного сектору, поєднуючи приватні та суспільні інтереси.

На нашу думку, теоретична концепція економічної політики держави щодо розв'язання економічних і соціальних суперечностей у системі аграрних відносин повинна базуватися на тому, що, тільки розв'язавши суперечності відносин власності на землю, можливо створити умови для розв'язання всіх інших суперечностей у системі аграрних відносин, а отже – забезпечити об'єктивний законмірний хід їх розвитку. Оскільки носіями цих суперечностей є суб'єкти аграрних відносин, які керуються власними інтересами, то розв'язати їх можливо лише на основі узгодження інтересів цих суб'єктів. Функцію узгодження інтересів повинна взяти на себе держава. Саме вона покликана організовувати і спрямовувати діяльність як окремих індивідів і соціальних груп, так і суспільства в цілому, орієнтуючись на задоволення у першу чергу суспільних інтересів. Це пов'язано з тим, що без урахування інтересів системи її складові (підсистеми) не можуть працювати ефективно. Як показує світовий і вітчизняний досвід трансформації земельних відносин, порушення підпорядкованості інтересів з боку підсистем завдає шкоди самій системі, частинами якої вони є.

Інакше кажучи, основна функція держави полягає в тому, щоб, з одного боку, гарантувати захист прав власників, а з іншого – розумно обмежити такі права. З огляду на це, теоретична концепція економічної політики держави щодо розв'язання економічних і соціальних суперечностей у системі аграрних відносин базується на тому, що неможливо побудувати ефективні аграрні відносини і сформувати дійову систему мотивації праці й виробництва в галузі, не розв'язавши суперечностей у системі відносин власності на землю.

Відповідно до окресленої концепції, має бути побудована теоретична модель економічної політики, під якою ми розуміємо певну систему інституційних правил і механізмів їх реалізації, які б дозволяли узгодити індивідуальні, колективні та суспільні інтереси. Зміст моделі економічної політики держави повинен відображати основну спрямованість інституційних правил і механізмів їх реалізації. Ця модель може бути сформульована у такий спосіб: усе, що вигідно з точки зору суспільних інтересів, має бути вигідним і з точки зору інтересів суб'єктів аграрних відносин. Саме з таких позицій виходять при формуванні аграрної політики у розвинутих країнах світу, де розв'язання суперечностей приватної власності на землю відбувається шляхом встановлення контролю з боку суспільства за використанням землі та за дотриманням умов її купівлі-продажу.

Сьогодні вчені констатують, що одним з наслідків ринкової трансформації аграрного сектору в Україні є концентрація шляхом тіньової приватизації значних площ земельних ресурсів країни у руках олігархів та аграрних латифундій. Це, у свою чергу, спричинило, зокрема, скорочення кількості господарюючих суб'єктів (на даний час у третині сіл вони взагалі відсутні), зменшення кількості зайнятих як у сільськогосподарських підприємствах, так і у господарствах населення, зростання безробіття, посилення трудової міграції серед сільських жителів, депопуляцію і збездоднення багатьох українських сіл. Якщо у 2010 р. в Україні функціонувало близько 60 корпорацій холдингового типу, які контролювали майже 4 млн. га сільськогосподарських угідь, то на початок 2014 р. їх уже налічувалося до 140. За деякими оцінками, в Україні є вже близько 300 великих (понад 10 тис. га землі) і 30 дуже великих (відповідно, понад 50 тис. га) агрохолдингів. У розпорядженні першої їх групи перебуває до 1/3, а другої – до 10% орендованої площі сільськогосподарських угідь [2, с. 191–192].

Агрохолдинги поглинули понад 6 тис. сільськогосподарських підприємств (або майже 40% їх загальної кількості) та 7,8 млн. га сільськогосподарських угідь (або 38% усіх площ, оброблюваних сільськогосподарськими підприємствами). Більшість з них працюють у декількох (від 3 до 15) областях і мають там від 10 до 60 агропідприємств, а також потужні сервісні служби [2, с. 258]. Судячи з усього, для них поки що вигідним є продовження мораторію на купівлю-продаж земель цієї категорії, оскільки це дозволяє їм і далі виснажувати орендовані землі високодохідними монокультурами без вилучення капіталу з виробництва для купівлі землі та при цьому виплачувати селянам законодавчо встановлену мізерну орендну плату (3% від вартості землі для земель приватної власності) порівняно з орендною платою на рівні 10–15% від вартості врожаю, яку сплачують орендодавцям у країнах ЄС.

Окреслені процеси значною мірою зумовлені відсутністю протягом тривалого часу правил обігу земель сільськогосподарського призначення, дійових норм відповідальності землекористувачів за збереження і примноження родючості землі, норм, які б обмежували верхню межу площ орендованих земель і запобігали монополізації на ринку оренди земель цієї категорії; низькою орендною платою; відсутністю аграрної культури у суб'єктів господарювання; невизнанням багатофункціонального призначення сільського господарства тощо. Саме ці причини, поряд з іншими, і призвели до поширення у вітчизняному аграрному секторі господарюючих суб'єктів латифундистського типу, які сьогодні віддають пріоритет виключно своїм економічним інтересам, ігноруючи усі інші аспекти як аграрного розвитку, так і сільського. Для них земля є лише виробничим ресурсом для одержання прибутків, а сільська територія – місцем для інтенсивного виробництва високодохідних видів сільськогосподарської продукції (кукурудзи, соняшнику, ріпаку). У латифундистів відсутні почуття соціальної відповідальності перед сільською громадою та бажання зберегти сільські території.

Усе це – наслідки нерозв'язаних суперечностей у системі відносин власності, і в тому числі на землю. Посприяття їх розв'язанню міг би Закон “Про обіг земель сільськогосподарського призначення”. Але, на жаль, жодний з його проектів, які сьогодні перебувають на розгляді у Верховній Раді України, не містить інструментів, які б повною мірою сприяли розв'язанню існуючих соціально-економічних суперечностей в аграрному секторі економіки сучасної України. Зокрема, не передбачено заходів щодо запобігання монополізації на ринку оренди земель сільськогосподарського призначення; не йдеться про підтримання кредитування для придбання земель цієї категорії селянами; відсутні норми, які б вирішували завдання забезпечення сталого землекористування та ефективного господарювання, встановлення справедливої орендної плати та ринкової ціни на землю. Крім того, у більшості випадків функції державного регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення розпорошено між різними інституціями, а то й взагалі ні за ким не закріплено.

У розвинутих країнах світу розв'язання суперечностей приватної власності на землю відбувається шляхом встановлення контролю з боку суспільства за використанням землі та за дотриманням умов її купівлі-продажу. Інакше кажучи, запровадження цивілізованого ринку земель сільськогосподарського призначення (такого, який передбачає жорсткий контроль держави за обігом земель цієї

категорії та ефективну регуляторну державну політику) – це потенціальна можливість не тільки розв'язати суперечності приватної власності на землю, але й виправити помилки, допущені у процесі ринкової трансформації аграрного сектору.

Ринок земель сільськогосподарського призначення дозволяє, насамперед, розв'язати суперечність між приватною власністю і правовим аспектом її реалізації, чим розширює можливості використання землі на основі організації великих господарств, сприяє перерозподілу землі відповідно до потреб суспільного розвитку і створенню альтернативних механізмів розпорядження землею. Також цей ринок дає можливість подолати відчуженість працівника від землі та послабити антагоністичний характер соціальних суперечностей в аграрному секторі економіки, сприяє формуванню ефективних власників і створенню у них мотивації до ефективного господарювання, розв'язанню суперечності цінкових ножиць між промисловою і сільськогосподарською продукцією тощо.

З огляду на сказане, основні запитання, які сьогодні чекають на відповідь, – кому і на яких умовах продаватиметься земля? Для його вирішення доцільно в першу чергу звернутися до зарубіжного досвіду державного регулювання ринку землі, врахування якого дозволить виключити виникнення багатьох негативних явищ, можливих при скасуванні мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення.

Наприклад, в Угорщині юридичні особи не можуть придбавати земельні ділянки у власність. Покупцями можуть бути лише громадяни цієї країни або Національний земельний фонд. Щодо громадян з інших країн ЄС, то вони можуть успадковувати земельні ділянки, а також орендувати їх, проте у межах, встановлених законом, а також з багатьма вимогами та обмеженнями. За угорським законодавством, обмін земельними ділянками можливий лише у межах одного населеного пункту і має бути рівноцінним. Крім того, існують обмеження щодо передання власності в одні руки. Так, у власності 1 особи не може бути більше від 300 га землі у межах одного населеного пункту, а у власності сім'ї – відповідно, більше від 1000 га *.

У Польщі загальна площа сільськогосподарських земель у власності покупця не може перевищувати 300 га, а у випадку з успадкованими землями – відповідно, 500 га. Переважне право на придбання сільськогосподарських угідь, крім Агентства сільськогосподарської нерухомості, мають орендарі, але тільки тоді, коли вони відповідають законодавчо встановленим умовам. Особа, яка бажає стати фермером, повинна здобути відповідну середню або вищу освіту, особисто працювати у сільському господарстві, мати досвід роботи на фермі (принаймні, 5 років) [6].

У Норвегії дозвіл на купівлю земель сільськогосподарського призначення видається тільки особам, які мають сільськогосподарську освіту, згодні та здатні проживати на території господарства і господарювати на землі власними силами. У цій країні контроль за відчуженням земельних ділянок здійснюється через дозвільну систему Міністерства сільського господарства [2, с. 207].

---

* Зарубіжний досвід: ринок земель сільськогосподарського призначення в Угорщині і перспективи його застосування в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zsu.org.ua/preimushchestva-chlenstva-v-assotsiatsii-zemelnyj-soyuz-ukrainy/40-2010-11-28-09-45-44/2010-11-28-10-00-48/631-2011-02-24-10-01-53>.

Інакше кажучи, у кожній країні є своя специфіка функціонування земельного ринку, яка, як правило, враховує наявні площі земельних ресурсів та їх якість, традиції ведення сільськогосподарського виробництва, ментальність населення, рівень аграрної культури тощо.

Тим часом у європейських країнах спільними рисами державної регуляторної політики у сфері земельних відносин є встановлення кваліфікаційних вимог для землекористувачів, а також обмежень щодо землевласників (хто може бути покупцем земельної ділянки); обмеження верхньої та нижньої меж площ землеволодінь; недопущення їх подрібнення при спадкуванні та використанні не за цільовим призначенням; рівнозначність оренди і власності на землю як форм землекористування; прив'язка обсягів державної підтримки товаровиробників до застосовуваних ними агротехнологій та до вимог екологічного ведення господарства [7].

Сьогодні в Україні відсутні інституційні передумови для запровадження вільного ринку земель сільськогосподарського призначення. Зокрема, фактично відсутні платоспроможні покупці серед тих, у чиїх інтересах проводилася земельна реформа, – селян і фермерів; недосконалим є інституційне забезпечення; низьким є рівень аграрної культури серед суб'єктів господарювання; не сформовано належну інформаційну базу про власників і стан земельних ділянок; немає прозорої реєстраційної системи і зведених даних про перехід орендних прав на земельні паї від одних орендарів до інших; спостерігається дефіцит ефективних банківських установ, бірж, аукціонів; не остання роль належить і вітчизняній бюрократії, з її схильністю до корупції. За таких умов скасування мораторію не забезпечить формування конкурентного ринку земель сільськогосподарського призначення та ефективного землекористування. Навпаки, можна очікувати лише на загострення вже існуючих проблем.

Запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення повинне відбутися за умови формування нових і модернізації існуючих інститутів, які дозволять підвищити ефективність чинних форм господарювання. Інакше кажучи, для скасування мораторію мають бути створені відповідні інституційні та макроекономічні передумови. Втім, і зволікати з вирішенням цього питання теж не можна, адже тіньовий ринок землі вже функціонує, землі скуповуються, село й селяни убожують, а аграрний сектор ніяк не перетворюється на високо-ефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому і зовнішніх ринках. До того ж в умовах ринкової економіки всі фактори виробництва повинні функціонувати в єдиному ринковому середовищі, інакше це призведе до розбалансування економіки.

Щоб мінімізувати ризики, ринок земель сільськогосподарського призначення доцільно запровадити у два етапи. На *першому етапі* необхідно виправити помилки та усунути прорахунки, допущені в ході реформування земельних відносин, і створити умови для розв'язання суперечностей приватної власності на землю шляхом запровадження цивілізованого ринку земель сільськогосподарського призначення. На цьому етапі право купівлі таких земель слід надати державі, яка кращі з них за родючістю пропонуватиме бажаючим в оренду на конкурсній основі, а гірші – піддаватиме консервації та виведенню з господарського обігу. Паралельно треба запровадити заставу права оренди і врегулювати питання визначення грошової оцінки такого права. Це дозволить покращити фінансове

забезпечення сільськогосподарських виробників і сприятиме переходу права оренди до більш ефективних землекористувачів.

Крім того, важливо встановити обмеження щодо площ орендованої землі в межах одного населеного пункту і країни, а також визначити залежно від площ орендованої землі обов'язкову частку місцевого населення, яке має бути залучене землекористувачем у сільськогосподарське виробництво. Необхідно законодавчо закріпити більш високий мінімальний рівень орендної плати для земель приватної власності; збільшити мінімальний строк оренди до 10 років (це тривалість повного циклу сівозміни і середній строк окупності основних фондів); посилити відповідальність землевласників і орендарів за нераціональне ведення землеробства, за погіршення якісних характеристик землі (у тому числі передбачити негайне вилучення орендованих земель у землекористувачів, з відшкодуванням завданої ними шкоди для родючості земельної ділянки та переданням права її оренди іншим орендарям). Доцільно також законодавчо передбачити для землекористувачів сплату податків за місцем ведення сільськогосподарської діяльності, а не за місцем реєстрації юридичної особи (це є особливо актуальним для агрохолдингів). Остання норма дозволить залучити до місцевих бюджетів додаткові кошти для розвитку соціальної інфраструктури на селі.

Інакше кажучи, на першому етапі трансформація земельних відносин в Україні має зводитися до поширення оренди та кооперації. Це пов'язано з тим, що, хоча фактор приватної власності є для власника-господаря найпотужнішою підоймою мотивації до раціонального та ефективного господарювання, все ж, як показав зарубіжний і вітчизняний досвід, він не є вирішальним. Так, висока мотивація до раціонального використання землі, до збереження і примноження її родючості визначається не тільки приватною власністю на землю, але й рівнем аграрної культури суб'єкта господарювання, регуляторною політикою держави у сфері земельних відносин, макроекономічними умовами (попитом і цінами на сільськогосподарську продукцію, наявністю коштів для підтримання родючості землі) тощо. А досягти ефективного господарювання можна за будь-якої форми власності на землю, створивши відповідні інституційні та макроекономічні умови. Головне, щоб той, хто безпосередньо обробляє землю, почував себе на ній реальним господарем. Для цього йому необхідно надати самостійність у виробничій і комерційній діяльності, а також гарантувати право власності на вирощену продукцію. Отже, оренда – це феномен, який дозволяє поєднати інтереси власника і господаря.

Подовження мінімального строку оренди й посилення відповідальності за погіршення родючості землі за сприятливих макроекономічних умов мотивуватимуть землекористувачів до збереження й підвищення родючості ґрунту, а вища орендна плата і можливість вилучити землю у орендарів при недотриманні ними умов договору оренди стимулюватимуть землевласників до укладання таких договорів. Крім того, оренда є вигідною для землевласника і в довгостроковій перспективі, адже він не позбавляється об'єкта власності, який дозволяє йому довічно привласнювати земельну ренту. Щодо землекористувача, то для нього оренда землі теж є вигідною, оскільки дозволяє йому досягти оптимальних розмірів землекористування, не авансуючи кошти на купівлю землі, дає можливість упевнитись у власних силах, якщо це фермер-початківець, і не вимагає великого стартового капіталу для заснування фермерського господарства.

Обмеження щодо площ орендованої землі в одному населеному пункті та країні спонукатимуть суб'єктів господарювання до кооперації з метою використання ефекту від масштабу. У свою чергу, це дозволить поєднати переваги великого і дрібного виробництв; використати спеціалізацію та концентрацію виробництва, вертикальну інтеграцію (остання сприятиме покращенню матеріально-технічного забезпечення селянських і фермерських господарств, організації збуту їх продукції); сформувати конкурентний ринок оренди земель сільськогосподарського призначення (що припинить витіснення з нього і зникнення середніх сільськогосподарських підприємств, селянських і фермерських господарств); сприяти зайнятості сільського населення та розвитку на селі виробничої та соціальної інфраструктур. У результаті таких заходів буде забезпечено стаłe землекористування, мінімізовано потенціальні ризики від скасування мораторію на купівлю-продаж землі, переведено подальшу трансформацію земельних відносин у цивілізоване русло, що, зрештою, сприятиме забезпеченню сталого розвитку аграрного сектору економіки. Інакше кажучи, від такого сценарію розвитку земельних відносин виграють усі суб'єкти аграрних відносин і суспільство в цілому.

На *другому етапі*, за умови формування відповідних інституційних і макроекономічних умов, з часом можна очікувати на підвищення рівня аграрної культури та фінансової платоспроможності селян та фермерів. І тільки після того, як на селі буде сформовано достатню кількість ефективних землевласників і землекористувачів, можливим стане скасування мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення. При цьому важливо законодавчо передбачити, що покупцями земель зможуть бути лише держава в особі національного агентства із земельних ресурсів і громадяни нашої країни. Щодо іноземців з ЄС та з інших країн світу, то їм має бути надано право лише орендувати землю, із заборонаю на зведення там будь-яких будівель. Крім того, для них мають бути передбачені вимоги обов'язкової сільськогосподарської діяльності на період оренди, проживання за місцем знаходження земельних ділянок, наявності відповідної освіти і/або досвіду роботи, а також необхідного капіталу для ефективного використання земель, які він отримує у користування.

Така позиція зумовлена тим, що, з урахуванням євроінтеграційних перспектив і взятих у цьому зв'язку зобов'язань, до запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення необхідно підійти виважено та далекоглядно. Слід, з одного боку, забезпечити виконання зобов'язань перед ЄС і створити сприятливий інвестиційний клімат для іноземців з метою вкладення їхнього капіталу у розвиток і модернізацію вітчизняного аграрного сектору, а з іншого – не допустити загрози економічному та політичному суверенітету, територіальній цілісності держави, продовольчій безпеці та продовольчій незалежності українського народу, а також уникнути загострення соціальної ситуації на селі внаслідок імовірної зайнятості у господарствах іноземців дешевшої робочої сили з інших країн (наприклад, тих самих китайців).

Позбавлення іноземців права купувати у нас землі цієї категорії пов'язане, зокрема, з тим, що в Україні сконцентровано 11% світових запасів чорноземів, 80% найменувань корисних копалин, які існують на Землі, і з тим, що наша країна має вигідне географічне положення для міжнародних транзитних перевезень [7, с. 102]. Тому зрозуміло, що українські землі становлять інтерес для

іноземців. Уже сьогодні іноземні компанії скуповують корпоративні права вітчизняних аграрних структур, і насамперед, тих, які мають багато родючої землі. Не відстають від них і “доморощені латифундисти”. Українські землі приваблюють їх не тільки своєю родючістю, але й дешевизною порівняно з розвинутими країнами світу. На нашу думку, нікого не залишить байдужим і рекреаційна привабливість сільських територій.

І ці прогнози небезпідставні, адже у світі трансакційні процеси із землею активізувалися. Лише за останні 10 років її продано понад 30 млн. га, у тому числі в Камбоджі – 10 млн., в Індонезії – 5 млн., на Філіппінах – 3 млн. га. Не може не викликати занепокоєння і той факт, що багаті країни щороку витрачають на купівлю землі у бідних країнах від 20 млрд. до 30 млрд. дол. Але купують землю компанії не тільки з розвинутих країн, але й із країн, що розвиваються. У засобах масової інформації політики Китаю, Японії, Єгипту, Саудівської Аравії, ОАЕ та Лівії дедалі частіше заявляють про підтримку намірів своїх компаній скуповувати родючі чорноземи у країнах Східної Європи з метою гарантування імпорту продовольства [2, с. 193, 195].

Цілком доречною є точка зору П. Гайдуцького про те, що “боротьба іноземних держав за українські землі розпочалася... Тому нам треба добре подумати, щоб не програти і не втратити свій шанс годувати світ не землею, а зерном, вирощеним на ній. Інакше може скластися ситуація, коли вирощене в Україні зерно буде вивезене в інші регіони світу, а українці, маючи найродючіші чорноземи, голодуватимуть або куплятимуть це зерно за неадекватно високою ціною” [2, с. 209].

Обмеження щодо придбання іноземцями сільськогосподарських земель у власність діють у багатьох розвинутих країнах світу (у тому числі в деяких країнах ЄС і у США). Ніде у світі право приватної власності на землю не є абсолютним. У більшості країн ЄС громадяни кожної з країн-членів мають право купувати землю в інших державах на тих самих умовах, що і їх власні громадяни. В інших країнах ЄС до іноземців застосовуються певні умови або обмеження (Данія, Австрія). У Новій Зеландії дозвіл на купівлю або навіть оренду земельної ділянки площею понад 2 га може надати лише спеціальний трибунал з охорони землі, а у Канаді у власності іноземного громадянина може бути не більше ніж 8 га сільськогосподарських угідь. Деякі країни – члени ЄС свого часу навіть на певний строк запроваджували мораторій на продаж земель іноземцям. Так, Польща запроваджувала його на 12 років, а Болгарія – на 7. А от в Ізраїлі та інших малоземельних країнах іноземці взагалі не мають права купувати землі сільськогосподарського призначення [2; 7].

Крім того, наприклад, у тій самій Польщі іноземці можуть купити землі сільськогосподарського призначення лише після 7 років їх оренди (а в деяких воєводствах – після 3 років). Проте у період чинності договору оренди вони повинні займатися на орендованих землях сільськогосподарською діяльністю. Але купити їх іноземці можуть лише у східних і центральних воєводствах, оскільки їхнє право купівлі не поширюється на землі західних воєводств, де розташовані більш родючі землі: тут було значно краще розвинуте сільське господарство, і приплив іноземних інвестицій був більшим [7, с. 108–109].

Також при запровадженні відносно вільного ринку земель сільськогосподарського призначення необхідно встановити кваліфікаційні обмеження щодо

землевласників і землекористувачів; з метою недопущення як надмірної концентрації, так і подрібнення земельних ділянок обмежити верхню і нижню межі землеволодіння у руках однієї особи та однієї сім'ї; законодавчо передбачити, що фермерським господарством може бути як юридична особа, так і фізична – залежно від площ землі в обробітку, спеціалізації та суми чистого доходу. Остання норма сприятиме зростанню не тільки надходжень до бюджету, але й офіційної зайнятості, а також покращенню соціального забезпечення і захисту селян.

У нинішній ситуації одним з важливих напрямів аграрної політики держави є зростання товарності особистих селянських господарств (ОСГ). Стратегія їх подальшого розвитку в Україні має бути спрямована на підвищення продуктивності та ефективності функціонування, насамперед, через надання підтримки з боку держави, сприяння їх кооперації між собою та з сільськогосподарськими підприємствами, а також інтеграції з переробними і збутовими підприємствами. Реалізація цих заходів дозволить збільшити виробництво сільськогосподарської продукції в ОСГ і підвищити рівень їх товарності, сприятиме вирішенню проблеми зайнятості сільського населення. Крім того, доцільними є розробка і запровадження чіткої класифікації ОСГ залежно від розмірів землекористування, спеціалізації та отримуваного чистого доходу, а також законодавче закріплення норми, відповідно до якої ОСГ товарного спрямування прирівнювалися б до суб'єктів господарювання, а робота у них зараховувалася б їх членам до трудового стажу.

Найбільш раціональними напрямами розвитку ОСГ є: 1) спеціалізація на трудомістких видах продукції сільського господарства; 2) кооперація господарюючих суб'єктів між собою та їх інтеграція з іншими формами господарювання щодо виробництва, заготівлі та реалізації продукції, а також з підприємствами третьої сфери АПК; 3) розробка спеціальних програм на державному, регіональному і районному рівнях, які б врахували необхідність їх спеціалізації, кооперації та інтеграції тощо.

Сьогодні успіх господарської реформи залежить від розвитку багатуокладності економіки та конкуренції різних форм господарювання. Складовою такої багатуокладної аграрної економіки має стати сільськогосподарська кооперація (виробнича та обслуговуюча), яка допоможе сільськогосподарським товаровиробникам протистояти посередницькому бізнесу та отримати ефект не тільки від виробництва, але й від його обслуговування, від переробки і збуту продукції. Адже кооператив – це, з одного боку, підприємство, що виконує певні бізнесові функції, керуючись економічними інтересами своїх клієнтів-власників, а з іншого – соціальне утворення, в якому ті, хто кооперується, знаходять для себе соціальний захист, задовольняючи власні економічні інтереси. Крім того, кооперативи сприяють розвитку сільської місцевості, адже вони створюють робочі місця і сприяють зростанню кваліфікації сільських жителів. Тому створення кооперативів є особливо необхідним у сільських районах з надлишком робочої сили та в економічно відсталих районах, і для господарств населення, які на даний момент є основними виробниками сільськогосподарської продукції.

Тим часом розвиток сільськогосподарської кооперації сприятиме розв'язанню суперечностей у системі аграрних відносин. Необхідність сприяння розвиткові кооперації на селі зумовлена її перевагами, зокрема – перевагами ве-

ликого виробництва над дрібним; обмеженими можливостями окремого виробника щодо розвитку процесів концентрації та спеціалізації (адже кооперація відкриває перспективи для розвитку процесів концентрації та спеціалізації господарств на виробництві певного виду продукції шляхом об'єднання їх зусиль у формі взаємовигідного співробітництва); забезпеченням реалізації матеріальної заінтересованості працівників у колективній праці; збереженням масштабності виробництва і, разом з тим, створенням дійового мотиваційного механізму, який би поєднував індивідуальні, колективні та загальногосподарські інтереси тощо.

Крім того, світовий і вітчизняний досвід демонструє нерозривний зв'язок кооперативного руху з утвердженням принципів ринкової економіки, вільним обміном товарів, відкритою конкуренцією та свободою зовнішньоекономічної діяльності. З огляду на це, кооперація слугує індикатором розвитку ринкового середовища та якості його інституційного забезпечення.

На жаль, в Україні виправдана в усьому світі ідея кооперації “не працює”. Це пов'язано з тим, що, з одного боку, “не працюють” нормативні акти, які регулюють діяльність кооперативів, а з іншого – чинна система оподаткування не стимулює сільськогосподарських виробників до створення кооперативів. На нашу думку, необхідно реалізувати систему політичних, правових та економічних заходів щодо активізації кооперативного руху, яка б передбачала:

1) вдосконалення чинного законодавства з метою забезпечення сприятливих умов для створення й розвитку різних сільськогосподарських кооперативів (зокрема, переведення кооперативів у статус некомерційних організацій або хоча б надання їм статусу сільськогосподарських виробників); розробку на законодавчому рівні організаційного механізму державного супроводу створення і функціонування кооперативів на селі (але така державна підтримка повинна мати довготривалий характер – не менш як 5–6 років); надання державної допомоги в обсягу, не меншому від 90% стартового капіталу; встановлення системи пільг для суб'єктів кооперації; запровадження спрощеної системи оподаткування;

2) демонополізацію економіки аграрного сектору і розвиток конкурентних ринкових відносин між її суб'єктами (адже в умовах монополії великого капіталу блокуються можливості для розвитку конкуренції з боку дрібних виробників, а це в перспективі обмежує формування ефективної сільськогосподарської кооперації між ними);

3) удосконалення механізмів надання державної підтримки суб'єктам господарювання у напрямі не тільки рівності та прозорості в одержанні преференцій, але й стимулювання сільськогосподарських виробників до пошуку ринкових засобів підвищення їх конкурентоспроможності на основі розвитку сільськогосподарської кооперації;

4) популяризацію переваг об'єднання малих товаровиробників сільськогосподарської продукції у сільськогосподарські кооперативи серед жителів сільських населених пунктів; створення при сільських і селищних радах дорадчих служб з метою надання консультаційно-інформаційних послуг і практичної допомоги в їх створенні тощо; сприяння формуванню регіональних центрів кооперації, в яких би разом з дорадчими службами надавалася консультативна допомога новостворюваним кооперативам; організацію школи кооперативних лідерів шляхом на-

вчання й супроводу дрібних виробників сільськогосподарської продукції, які прагнуть до об'єднання у кооперативи.

Доцільно скористатися досвідом розвинутих країн, де проводиться активна державна політика підтримки кооперативного руху, а її основними формами є пільгове оподаткування, надання субсидій і кредитів. Крім того, необхідно сприяти розвиткові кредитної кооперації, адже, як показує світова практика, у країнах ЄС, Китаї, Індії, Південній Кореї фермери задовольняють свої потреби у кредитах за рахунок кооперативних і спеціалізованих державних структур. З огляду на це, необхідно внести зміни й доповнення до Законів України “Про банки і банківську діяльність” від 7 грудня 2000 р. № 2121-III та “Про кооперацію” від 10 липня 2003 р. № 1087-IV в тій частині, що стосується кредитних кооперативів і кооперативних банків.

Водночас в аграрному секторі повинна розвиватися така форма міжгалузевих зв'язків суб'єктів, які самостійно господарюють, з поширення знань та інновацій, як кластери. Для цього необхідно сприяти розвиткові кластерної організації агропромислового виробництва та управління ним. Зокрема, поширення кластерів в аграрному секторі є одним з найоптимальніших шляхів встановлення взаємовигідних і конкурентних відносин між сільськогосподарськими підприємствами, а також підприємствами, установами та організаціями суміжних з ними галузей економіки. Цей шлях дозволить створити умови для зростання обсягів сільськогосподарського виробництва, сталого розвитку сільських територій і забезпечення високого рівня життя сільського населення. У рамках кластера на основі інтеграційних і кооперативних зв'язків швидкими темпами відбуватиметься адаптація аграрних, промислових і переробних підприємств до конкурентних умов, яка сьогодні є надзвичайно актуальною для розвитку аграрного сектору економіки України.

Але варто зазначити, що розбудова кластерів – це довготривалий процес, який може бути реалізований лише на засадах стратегічного управління соціально-економічним розвитком територій та господарюючих структур, яке спрямоване на якнайповніше використання територіальних і ресурсних переваг.

Перевагами кластерної організації агропромислового виробництва є: 1) конкурентоспроможність та інноваційність відповідних формувань; 2) збереження юридичної самостійності усіх учасників кластера і однакова кількість голосів у кожного з них при прийнятті спільних рішень; 3) вища соціальна спрямованість кластерів порівняно з корпоративними формуваннями завдяки спільній заінтересованості в ефективній роботі кластера з боку як основних учасників, так і органів влади, місцевого самоврядування і громадських організацій тощо.

Тим часом кластерній організації виробництва притаманні недоліки, серед яких: 1) відсторонення органів державного управління агропромисловим виробництвом від питань організації діяльності господарюючих суб'єктів; 2) складання учасниками кластера (господарюючими структурами і органами державного управління) планів і реалізація ними проектів, розрахованих переважно на короткострокову перспективу.

Найбільш доцільним в аграрному секторі є формування двох типів кластерів – інноваційного та виробничого. Перший з них є найбільш прогресивною формою досягнення конкурентних переваг, оскільки являє собою об'єднання наукових і науково-дослідних установ, закладів освіти, консалтингових ком-

паній, інжинірингових фірм та інших організацій на основі спільної централізованої координації їх дій. Виробничий кластер об'єднує підприємства з виробництва, переробки і зберігання продукції, мережу логістичних і маркетингових компаній, а також обслуговуючі підприємства. Головними його конкурентними перевагами виступають тісні міжгосподарські зв'язки; наявність умов для застосування дії ефекту від масштабу виробництва за рахунок спільного використання продуктивних сил; створення замкнутого циклу виробництва, переробки і зберігання продукції. Як показує світовий досвід організації кластерів, фактично в усіх країнах ЄС діють державні програми розвитку і підтримки кластерних утворень, особливо в інноваційній та аграрній сферах, що в комплексі сприяє підвищенню конкурентоспроможності галузей економіки та незривній дії ланцюжка “наука – освіта – виробництво”.

Процеси кластеризації регіональних АПК доцільно здійснювати поступово, шляхом прийняття науково обгрунтованих середньострокових регіональних програм розвитку кооперативних, інтегративних і кластерних об'єднань. На перших стадіях кластеризації необхідно забезпечити державне стимулювання, контроль і координацію процесів об'єднання шляхом розробки та прийняття Державної цільової програми розвитку кластерів. До проведення кластеризації треба налагодити роботу регіональних центрів наукового забезпечення агропромислового виробництва і покласти на них відповідальність за належну діяльність ланцюжка “наука – виробництво”. Слід розробити і впровадити національну систему повного та оперативного інформаційного забезпечення учасників кластерів, наукових установ і освітніх закладів для прискорення координації їх спільних дій.

Крім того, в умовах євроінтеграції Україні необхідно розробити власну стратегію випереджального розвитку, яка б передбачала перехід до широкого впровадження нових техніки і технологій, удосконалення управління виробництвом на основі інформаційно-комунікаційних технологій та масового підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працівників тощо. Саме цей шлях розвитку, який базується на широкому застосуванні ресурсозберігаючих технологій, дозволяє поєднати скорочення витрат виробництва із збільшенням обсягів виробництва, підвищенням його ефективності та отриманням значної частини доданої вартості. Такий шлях розвитку зумовлений тим, що Спільна аграрна політика ЄС орієнтована на збільшення доходу сільськогосподарських виробників за рахунок стимулювання здійснення інноваційних виробничих, управлінських і маркетингових заходів, які дозволяють зменшити витрати та отримати значну частину доданої вартості. Саме у такий спосіб можна забезпечити зростання доходів і підвищення конкурентоспроможності виробників сільськогосподарської продукції, особливо дрібних. Цей напрям підтримки полягає у державному сприянні створенню особливого іміджу продукції або її особливій якості.

Участь українських виробників у Європейській системі захисту знаків географічного походження є одним з факторів стимулювання попиту в умовах конкурентного глобального середовища. Для цього уряд повинен сприяти внесенню вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників до Європейської системи захисту назви продукту і встановити умови, за яких би продукція могла використовуватися так, щоб її специфічний і традиційний характер був збережений. Від участі в Європейській системі захисту якості вигоду отримують як

виробники, так і споживачі. Адже споживачі матимуть гарантію, що купують справді високоякісну продукцію, а виробники, які таку продукцію виробляють, отримуватимуть більшу винагороду з вищої ринкової ціни. Як показали дослідження, захищені знаки географічного походження відіграють важливу роль і в регенерації сільського розвитку, оскільки зберігають місцеві флору і фауну, залучають до виробничого процесу місцевих жителів тощо.

Крім того, щоб у жорстких конкурентних умовах глобальної світової системи вітчизняний аграрний сектор зміг зайняти свою нішу, необхідно взяти курс на неоіндустріалізацію і послідовну інтелектуалізацію всіх секторів економіки. Зауважимо, що сьогодні уряди багатьох держав світу виділяють великі кошти на НДДКР у сфері сільськогосподарського виробництва, спрямовані на розв'язання, насамперед, таких завдань, як економія невідновлюваних енергоносіїв, зменшення негативних екологічних наслідків, забезпечення високої якості продовольства та раціональне використання землі, сонячної енергії, фізіологічного потенціалу рослин, тварин і бактерій. При цьому пріоритетними напрямками науково-дослідних робіт є гена інженерія у рослинництві та тваринництві, інтенсифікація фотосинтезу рослин і стимулювання їх біологічної здатності засвоювати азот.

З огляду на це, актуальним є також питання, пов'язане з активізацією інноваційної діяльності сільськогосподарських підприємств. Але активізація інноваційних процесів в аграрному секторі вимагає значних коштів з боку господарюючих суб'єктів, які сьогодні мають обмежені фінансові можливості. Тому з метою підвищення інноваційної активності у сільському господарстві слід вжити ряд заходів. По-перше, необхідно провести структурну перебудову економіки в напрямі збільшення частки високотехнологічного виробництва. По-друге, важливо стимулювати розвиток наукомістких виробництв і галузей шляхом надання податкових пільг для підприємств, які застосовують нові технології, та запровадження санкцій для тих суб'єктів, які випускають застарілу продукцію і використовують неефективні ресурсо-, енерго- та еколотехнології.

По-третє, доцільно забезпечити розвиток інноваційної інфраструктури за принципом “освіта – наука – виробництво”, а також створення інноваційно-виробничих кластерів, які б стали об'єднаннями різних взаємозв'язаних організацій на основі територіальної концентрації мереж спеціалізованих поставальників, основних виробників і споживачів, пов'язаних між собою технологічним ланцюжком. Кластери спрямовують свою діяльність на виробництво інноваційної продукції світового рівня, тому їх створення є особливо ефективним при реалізації програм економічного розвитку окремих регіонів, а іноді – навіть цілих країн. Крім того, кластерна система об'єднання підприємств дозволить подолати відразу декілька факторів, які перешкоджають розвитку інновацій у сільському господарстві.

По-четверте, необхідно вдосконалити правову базу (щодо захисту прав інтелектуальної власності, створення патентних судів) і підвищити рівень оплати праці тих, хто займається НДДКР, і по-п'яте – покращити поінформованість аграріїв у сфері інновацій.

Також варто скористатися світовим досвідом державної підтримки інноваційної діяльності підприємств шляхом запровадження податкових пільг – таких, зокрема, як відстрочення податкових платежів у разі виникнення додаткових

витрат на інноваційні цілі; зменшення податку на суму приросту витрат на інноваційні цілі; звільнення від оподаткування прибутку, отриманого від реалізації інноваційних проектів протягом декількох років; пільгове оподаткування дивідендів, отриманих за акціями фірм, які ведуть інноваційну діяльність; зниження ставок податку на прибуток з метою вивільнення резервних коштів на НДДКР; зменшення оподаткування прибутку на суму вартості приладів і устаткування, переданих ВНЗ, НДІ та іншим інноваційним організаціям [8, с. 50].

Вимагає переосмислення вітчизняна аграрна політика щодо управління сільськими територіями, адже саме вони слугують основою для формування і життєдіяльності головної продуктивної сили аграрного сектору економіки – людини. Корисними в цьому відношенні є вивчення досвіду країн ЄС і адаптація їх практики управління сільськими територіями до реалій національної економіки, що дасть можливість надалі уникнути негативного впливу внутрішньодержавних і зовнішньоекономічних факторів на сільські території. Зауважимо, що у практиці економічно розвинутих країн соціальний розвиток сільських територій здійснюється за багатоканальним принципом і являє собою складний комплекс взаємозв'язаних форм і методів впливу на зайнятість, рівень і спосіб життя на селі.

За досвідом розвинутих країн, розв'язання соціально-економічних проблем розвитку сільських територій має відбуватися за двома основними напрямками. *Перший* з них полягає у переміщенні до сільської місцевості промислових, обслуговуючих і переробних підприємств. Це сприятиме розв'язанню проблеми безробіття на селі та підвищенню рівня життя сільських жителів. Крім того, диверсифікація сільської економіки має здійснюватися шляхом розширення видів економічної діяльності сільськогосподарських підприємств за рахунок налагодження замкнутого виробничого циклу, збуту вирощеної продукції через власну торговельну мережу та використання побічної продукції землеробства у тваринництві. При цьому важливими умовами диверсифікації є збереження сільськогосподарської функції сільських територій, диверсифікація сільського господарства шляхом розвитку екологічного та органічного виробництва, тобто збереження екологічної цілісності сільських територій. Правда, в Україні тільки поодинокі господарства ризикують освоювати екологічне виробництво, хоча це доцільно з економічної, соціальної та екологічної точок зору.

Так, впровадження науково обґрунтованих ресурсозберігаючих технологій на основі їх екологізації, по-перше, дозволяє знизити витрати виробництва і підвищити якість продукції, що, у свою чергу, дає можливість підвищити конкурентоспроможність вітчизняної сільськогосподарської продукції. По-друге, воно сприяє забезпеченню зайнятості сільського населення і збільшенню доходів сільськогосподарських товаровиробників за рахунок впровадження нових технологій та отримання значної частини доданої вартості. Збільшення доданої вартості зумовлене необхідністю впровадження інноваційного виробничого процесу з метою забезпечення товаровиробниками унікальних властивостей продукції або надання особливих послуг. Такий процес пов'язаний з підвищенням доходності людського капіталу. По-третє, це дозволить без додаткових бюджетних витрат підвищити ефективність управління охороною навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів. Усе сказане зумовлює необхідність державної підтримки виробництва органічної продукції в Україні.

Оскільки з часом, у ході техніко-технологічної модернізації сільськогосподарського виробництва, потреба у фахівцях і працівниках сільськогосподарського профілю зменшуватиметься, то необхідно стимулювати розвиток малого підприємництва та самозайнятості на селі (маються на увазі ремонт, транспортні послуги, “зелений” туризм, швейні майстерні). Підтримка підприємців-початківців повинна слугувати пріоритетом для органів влади та місцевого самоврядування. Це можна реалізувати шляхом створення дорадчих служб при сільських і селищних радах, які б допомагали селянам при підготовці документів для реєстрації суб’єктів господарювання і складанні бізнес-планів, консультували та навчали основ ведення бізнесу тощо.

Крім того, важливо забезпечити розвиток трудомістких галузей, що, у свою чергу, дозволить забезпечити роботою велику кількість безробітних на селі. Це можливо реалізувати шляхом законодавчого закріплення вимоги щодо структури виробництва у сільськогосподарських підприємствах (щоб вирощувалась як рослинницька продукція, так і тваринницька), а також норми, відповідно до якої ОСГ прирівнювалися б до суб’єктів господарювання і робота у них зараховувалася б до трудового стажу. До того ж необхідно переглянути існуючу систему оплати праці в сільському господарстві – з тим, щоб розмір заробітної плати в галузі був на рівні середньої заробітної плати у регіоні. Потрібно також забезпечити розробку і реалізацію регіональних цільових програм розвитку сфери зайнятості на селі.

Другий напрям диверсифікації сільської економіки передбачає розвиток соціальної інфраструктури, який є необхідною передумовою для того, щоб утримати людський та інтелектуальний капітали у сільській місцевості. Зокрема, це можливо за рахунок пільгового оподаткування доходів сільськогосподарських товаровиробників, які фінансують заклади соціальної інфраструктури на селі, а також запровадження компенсації з коштів державного бюджету витрат підприємствам і організаціям, що забезпечить розвиток сільської соціальної інфраструктури. Реалізація таких заходів дозволить не тільки збільшити обсяги сільськогосподарського виробництва, але й створити гідні умови для життєдіяльності сільського населення.

Спираючись на досвід економічно розвинутих країн, в основу екологічної політики держави в аграрному секторі слід покласти такі принципи: профілактики, який полягає в тому, щоб уникнути загострення екологічних проблем; відповідальності, який передбачає її посилення для забруднювачів навколишнього природного середовища; кооперації, який полягає в тому, що для вирішення екологічних питань повинні узгоджено працювати держава, економіка і громадяни.

З огляду на це, необхідно розробити стандарти, які б регламентували рівень допустимих концентрацій забруднюючих речовин; види речовин, які заборонено викидати у води та у повітря; надання ліцензій на скиди, викиди, захоронення; застосування для підприємств лише такої технології, яка забезпечує мінімальні та допустимі викиди у повітря шкідливих речовин тощо. Законодавство повинне встановлювати відповідальність власників потенціально небезпечних об’єктів і передбачати необхідність відшкодування збитків, завданих забрудненням землі, повітря й води. Науковцям слід зосередити свою увагу на створенні нових перспективних технологій, які б забезпечували усунення негативного впливу на

навколишнє природне середовище. Доцільним є прийняття закону про екологічну освіту.

Усі окреслені заходи спрямовано на те, щоб, з одного боку, сприяти використанню у виробництві енергозберігаючих технологій, а з іншого – проводити роз'яснювальну роботу серед населення з метою стимулювання його до економного використання енергоресурсів. Оскільки результативність екологічної політики залежить від ефективності інструментів її практичної реалізації, то до цієї справи необхідно залучити сукупність адміністративних, правових, економічних, соціально-психологічних підойм регулювання суспільних відносин для досягнення цілей екологічної політики, серед яких, безумовно, провідне місце належить економічним. Економічними інструментами екологічної політики держави є гнучка податкова політика; пільгове кредитування; адресне державне субсидування; компенсаційні та стимулюючі виплати за вилучення орних земель з господарського обігу та їх наступне повернення; раціональне використання та відновлення водних і лісових ресурсів; стимулювання розвитку екологічно чистого виробництва тощо. Ці заходи треба доповнювати запровадженням екологічних стандартів якості продукції, ліцензуванням господарського використання територій, економічним моніторингом земельного фонду, водних і лісових ресурсів.

Інакше кажучи, у стратегії державної підтримки аграрного сектору економіки мають бути посилені соціальна, екологічна та інноваційна складові. Основними заходами щодо підтримки сільського господарства мають стати прямі платежі, не пов'язані з виробництвом; захист від імпорту; пільгове кредитування та оподаткування; страхування; цінове регулювання; підтримка розвитку соціальної інфраструктури; підтримка екологічних програм.

Отже, важливо дотримуватися, зокрема, таких принципів державної економічної політики при проведенні реформ в аграрному секторі економіки – забезпечення комплексності, системності, послідовності та етапності у здійснюваних перетвореннях; еволюційного характеру їх проведення; сталості розвитку аграрного сектору; прогностичності економічної політики; врахування інтересів і ціннісних орієнтацій сільськогосподарських виробників; зв'язку сільського господарства з демографічним відтворенням і соціальною сферою села; організації аграрного виробництва на принципах сільськогосподарської кооперації.

Висновки

Теоретична концепція економічної політики держави щодо розв'язання економічних і соціальних суперечностей у системі аграрних відносин базується на тому, що неможливо побудувати ефективні аграрні відносини та сформувану дійову систему мотивації праці й виробництва, не розв'язавши суперечності у системі відносин власності на землю. Зміст моделі економічної політики держави можна сформулювати у такий спосіб: усе, що є вигідним з точки зору суспільних інтересів, має бути вигідним і з точки зору інтересів суб'єктів аграрних відносин. Саме з таких позицій виходять при формуванні аграрної політики у розвинутих країнах світу, де суперечності приватної власності на землю розв'язуються шляхом встановлення контролю з боку суспільства за використанням землі та за дотриманням умов її купівлі-продажу.

Подальша трансформація земельних відносин в Україні має відбутись у два етапи. На першому з них пропонується надати право купівлі земель цієї категорії державі. Другий етап, на якому стане можливим скасування мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, може розпочатися лише тоді, коли у суб'єктів господарювання буде сформовано належну аграрну культуру, а у країні з'явиться достатня кількість ефективних землевласників і землекористувачів. При цьому важливо законодавчо передбачити, що на другому етапі покупцями земель зможуть бути виключно національне агентство із земельних ресурсів і громадяни України. Щодо іноземців, то їм має бути надано лише право орендувати землю.

Можна виокремити такі напрями удосконалення аграрної політики в Україні: формування цивілізованого ринку земель сільськогосподарського призначення; сприяння зростанню товарності ОСГ; розвиток сільськогосподарської кооперації, кластерної організації агропромислового виробництва та управління ним; сприяння впровадженню нових техніки і технологій; масове підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працівників; активізація інноваційної діяльності сільськогосподарських підприємств; розв'язання соціально-економічних проблем розвитку сільських територій; удосконалення екологічної політики тощо.

Список використаної літератури

1. Зінчук Т.О., Данкевич В.Є. Європейський досвід формування ринку сільськогосподарських земель // Економіка АПК. – 2016. – № 12. – С. 84–92.
2. Гайдуцький П.І. Аграрна реформа Л.Д. Кучми в Україні. – К. : ТОВ “Інформаційні системи”, 2015. – 448 с.
3. Кропивко М.Ф. Кластерний підхід до управління сільським розвитком // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 55–58.
4. Лузан Ю.Я., Лузан О.Ю. Інституціоналізм – наукова платформа для удосконалення державної аграрної політики // Економіка АПК. – 2016. – № 2. – С. 29–36.
5. Лупенко Ю.О., Ходаківська О.В. Наукові засади запровадження ринкового обігу земель : наук. доп. – К. : ННЦ “ІАЕ”, 2016. – 40 с.
6. Коник О., Мартин А. Польський досвід регулювання ринкових земельних відносин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zsu.org.ua/andrij-martin/90-2011-05-08-06-38-07>.
7. Юрчишин В.В., Гринько Р.І., Губені Ю.Е. та ін. Розвиток сільських територій. Земельна реформа : зб. наук. праць економістів-аграрників ; [за ред. П.М. Музики]. – Львів : СПОЛОМ, 2012. – 288 с.
8. Нагорна Т.М. Особливості інноваційної діяльності в сільськогосподарських підприємствах // Агросвіт. – 2012. – № 13. – С. 43–50.

References

1. Zinchuk T.O., Dankevych V.Y. *Evropeis'kyi dosvid formuvannya rynku sil's'kohospodars'kykh zemel'* [European experience of agricultural land market formation]. *Ekonomika APK – The Economy of Agro-Industrial Complex*, 2016, No. 12, pp. 84–92 [in Ukrainian].
2. Gaiduts'kyi P.I. *Agrarna Reforma L.D. Kuchmy v Ukraini* [L.D. Kuchma's Agrarian Reform in Ukraine]. Kyiv, Information Systems Ltd., 2015 [in Ukrainian].

3. Кropyvko M.F. *Klasternyi pidkhd do upravlinnya sil's'kym rozvytkom* [Cluster approach to rural development management]. *Ekonomika APK – The Economy of Agro-Industrial Complex*, 2008, No. 5, pp. 55–58 [in Ukrainian].
4. Luzan Y.Y., Luzan O.Y. *Instytutsionalizm – naukova platforma dlya udoskonalennya derzhavnoi agrarnoi polityky* [Institutionalism as a scientific platform for enhancement of the state agrarian policy]. *Ekonomika APK – The Economy of Agro-Industrial Complex*, 2016, No. 2, pp. 29–36 [in Ukrainian].
5. Lupenko Yu.O., Khodakivs'ka O.V. *Naukovi Zasady Zaprovdzhennya Rynkovoho Obihu Zemel'* [Scientific Principles for the Introduction of Market Circulation of Land]. Kyiv, NNTs “IAE”, 2016 [in Ukrainian].
6. Konik O., Martin A. *Pol's'kyi dosvid rehulyuvannya rynkovykh zemel'nykh vidnosyn* [Polish experience in regulating land market relations], available at: <http://zsu.org.ua/andrij-martin/90-2011-05-08-06-38-07> [in Ukrainian].
7. Yurchyshyn V.V., Gryn'ko R.I., Gubeni Yu.E. et al. *Rozvytok Sil's'kykh Terytorii. Zemel'na Reforma* [Development of Rural Territories. Land Reform]. P.M. Muzyka (Ed.). Lviv, SPOLOM, 2012 [in Ukrainian].
8. Nahorna T.M. *Osoblyvosti innovatsiynoi diyal'nosti v sil's'kohospodars'kykh pidpryemstvakh* [Features of innovative activity in agricultural enterprises]. *Agrosvit – Agrosvit*, 2012, No. 13, pp. 43–50 [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 23 лютого 2018 р.
The article was received by the Editorial staff on February 23, 2018.*
